

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ค้นคว้าเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่สามารถนำมาใช้เป็นกรอบแนวคิดในการวิจัย ซึ่งประกอบด้วย

1. วัฒนธรรม : ความหมายและลักษณะสำคัญ
2. ชุมชน : พัฒนาการของแนวคิดที่เกี่ยวข้องในสังคมไทย
3. วัฒนธรรมชุมชน : แนวคิดและความสำคัญ
4. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ : ความหมายและแนวคิดสำคัญ
5. ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องในงานวิจัย
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. วัฒนธรรม : ความหมายและลักษณะสำคัญ

วัฒนธรรม คือ สิ่งที่สังคมสร้างขึ้นมา เป็นหนึ่งในบรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายที่มนุษย์พึงสร้าง วัฒนธรรมมีทั้งเชิงวัตถุเพื่อประโยชน์ใช้สอยและวัฒนธรรมเชิงอวัตถุซึ่งเป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้ ได้แก่ ระบบความคิด ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้ ระเบียบกฎเกณฑ์ กติกา ธรรมเนียมประเพณี พิธีการ แบบแผนความประพฤติและการปฏิบัติ ซึ่งชุมชนได้สร้าง สะสมและสืบทอด (ผลิตซ้ำ) มาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน อันเป็นการยืนยันหรือพิสูจน์ได้ว่าเป็นประโยชน์ใช้สอยสำหรับชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543)

วัฒนธรรมมีลักษณะเป็นองค์รวม (holistic) และเป็นพลวัต (dynamic) นั่นคือ วัฒนธรรมในแต่ละมิติแต่ละส่วนมีความเชื่อมโยงภายในและระบบภายนอกเป็นเนื้อเดียวกันอย่างแยกไม่ออก และมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตามบริบทและเวลา (สุรวุฒิ ปัดไธสง, 2545 : 11-19) แต่ทั้งนี้ผู้คนส่วนใหญ่ มักจะเข้าใจวัฒนธรรมในความหมาย “ศิลปวัฒนธรรม” นั่นคือมองวัฒนธรรมว่าเป็นเพียงรูปแบบของศิลปและประเพณี โดยผู้คนส่วนหนึ่งจะมองอย่างชื่นชมในความงามและเก่าแก่ จนถึงกับพยายามผลักดันให้อนุรักษ์ไว้ ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องที่ดี แต่บางครั้งก็จะกลายเป็นเหยื่อของผู้คนอีกกลุ่มหนึ่งที่พยายามจะแสวงหาประโยชน์จากการขายศิลปวัฒนธรรมเหล่านั้น ปัญหาสำคัญของการให้ความหมายของวัฒนธรรมทำนองนี้ก็คือ ทำให้มองเห็นวัฒนธรรมในลักษณะหยุดนิ่ง ล่องลอย และไร้ชีวิตชีวา เพราะขาดความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับกลุ่มชนผู้

สร้างสรรค์วัฒนธรรมนั้น ซึ่งมักมีพัฒนาการที่เคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2537 : 14-15)

ดังนั้นในความพยายามที่จะสื่อความหมายของวัฒนธรรม ในลักษณะที่เคลื่อนไหวและมีพลัง ศรีศักร วัลลิโภดม (2537 : 15-26) เสนอว่า เราน่าจะหันมามองวัฒนธรรมในอีกลักษณะหนึ่งที่เรียกว่า *สังคมวัฒนธรรม* หรือ *ชีวิตวัฒนธรรม* เพราะการมองวัฒนธรรมในลักษณะนี้ จะกระตุ้นให้เกิดความสนใจวิเคราะห์สังคมและชีวิตของกลุ่มชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรม ไปพร้อม ๆ กับการทำความเข้าใจลักษณะทางวัฒนธรรม ที่ต้องปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะแวดล้อมอยู่เสมอ เพราะไม่มีวัฒนธรรมใดอยู่อย่างโดดเดี่ยว แต่ต้องสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนหลายระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นจนถึงระดับโลก

หากพิจารณาความหมายของวัฒนธรรมในเชิงชีวิตวัฒนธรรมแล้ว วัฒนธรรมน่าจะถือได้ว่าเป็นองค์รวมของวิถีคิด คุณค่าและอุดมการณ์ของสังคมที่มนุษย์สร้างสรรค์และสะสมขึ้นมา เพื่อที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์ และการปรับตัวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคมและธรรมชาติภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน ตามนัยนี้วัฒนธรรมจึงเปรียบเสมือนพลังที่อยู่เบื้องหลังศิลปและวิถีชีวิตของสังคมมนุษย์ ซึ่งจะมีความหลากหลายและซับซ้อนแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็มีพลังเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงได้ ด้วยการผลิตใหม่ของชุมชนเจ้าของวัฒนธรรม เพื่อปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขและบริบทของสภาวะแวดล้อม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2542 : 4)

2. ชุมชน : พัฒนาการของแนวคิดที่เกี่ยวข้องในสังคมไทย

ในปัจจุบันคำว่า “ชุมชน” มีความหมายในลักษณะต่าง ๆ มากมาย ทั้งในด้านการปกครอง การพัฒนา ด้านวัฒนธรรมและด้านวิชาการ ตั้งแต่ความหมายที่เป็นรูปแบบของหน่วยทางสังคมและสถาบันการปกครอง เช่น ชุมชนชนบท ชุมชนเมืองและชุมชนแออัด ตลอดไปจนถึงลักษณะที่เป็นความสัมพันธ์ กระบวนการและแนวความคิดที่หลากหลาย เช่น องค์กรชุมชน ป่าชุมชน ผู้นำชุมชน พัฒนาชุมชน วัฒนธรรมชุมชน สิทธิชุมชนและอำนาจชุมชน คำว่า “ชุมชน” ในสังคมไทยเป็นคำค่อนข้างใหม่ รัฐบาลได้ใช้คำนี้ หลังจากที่ตื่นตัวในการพัฒนาหมู่บ้าน ในระยะแรกชุมชนจึงมีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “บ้าน” หรือ “หมู่บ้าน” ในฐานะเป็นหน่วยการปกครองที่มีขอบเขตแน่นอนภายใต้การควบคุมของรัฐ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544 : 109-111)

จากการที่คำว่า *ชุมชน* เริ่มเกิดขึ้นมาในวงวิชาการและวงการของการปกครองซึ่งมีเป้าหมายสำคัญในการพัฒนาเปลี่ยนแปลง และขยายอิทธิพลออกไปในชนบท ทำให้ความคิดและ

ภาพของชุมชน มักจะสะท้อนแนวความคิดทางทฤษฎีที่เหมาะสมกับเป้าหมาย มากกว่าการชี้ลักษณะที่เป็นจริงของชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544 : 111) ภาพชีวิตของชุมชนชนบทไทยในสายตานักวิชาการและนักพัฒนาในภาครัฐบาลจึงมีลักษณะ “โง่ จน เจ็บ” มีความยากจน ขาดความรู้ และเกิดปัญหาไม่สามารถแก้ไขได้ง่าย ด้วยเหตุนี้เอง ในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมาได้มีนักพัฒนาเอกชนและนักวิชาการกลุ่มหนึ่งออกมาต่อต้านการล่มสลายของชุมชน เพราะคิดว่าความเป็นชุมชนเป็นระบบคุณค่าที่ชาวบ้านเคยมีและกำลังถูกทำลายโดยรัฐและระบบทุนนิยม จึงวิพากษ์นโยบายการพัฒนาของรัฐว่านำไปสู่ความไม่เสมอภาคทางสังคม และเสนอให้การพัฒนาเริ่มขึ้นมาจากชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 331)

ต่อมามีนักวิชาการอีกหลายท่าน ที่พยายามค้นหาความหมายของความเป็นชุมชนในบริบทที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบันมากยิ่งขึ้น เพราะอาจมีนัยครอบคลุมความสัมพันธ์ในหลายระดับ ตั้งแต่ระดับย่อย ๆ ที่เป็นชุมชนท้องถิ่น เช่น หมู่บ้าน หรือกลุ่มเคลื่อนไหวต่าง ๆ เช่น กลุ่มชาวประมงพื้นบ้าน ที่มีเครือข่ายครอบคลุมหลายหมู่บ้าน ไปจนถึงชุมชนในระดับชาติ ในทัศนะเกี่ยวกับความเป็นชุมชนของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544 : 3-10) พบว่า การศึกษาชุมชนนั้นไม่อาจยึดถือแต่เพียงมุมมองจากภายนอกเท่านั้น แต่จะต้องให้ความสำคัญกับมิติของมุมมองจากภายใน โดยเฉพาะวิถีคิดของชาวบ้านเอง ซึ่งช่วยให้เข้าใจนัยของความเป็นชุมชนว่าตั้งอยู่บนพื้นฐานของมิติความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนและเคลื่อนไหว เพราะเกี่ยวข้องกับกระบวนการผลิตซ้ำและการผลิตใหม่ของอุดมการณ์ อำนาจ ระบบคุณค่าและภูมิปัญญา ในความพยายามต่อสู้เพื่อสร้างพื้นที่ส่วนรวมร่วมกัน ทั้งพื้นที่ทางกายภาพ พื้นที่ทางสังคมและพื้นที่ทางสัญลักษณ์ ผ่านทั้งทางพิธีกรรมและการปฏิบัติการทางสังคมอื่น ๆ เช่น ในรูปของการจัดการทรัพยากร ด้วยการจัดตั้งองค์กร กลไก และเครือข่ายของความสัมพันธ์ขึ้นมาปรากฏอยู่ในหน่วยที่มีขอบเขตหลายระดับ ตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน จนถึงเครือข่ายที่กว้างขวาง ซึ่งอาจจะซ้อนกันอยู่ได้ ทั้งนี้ก็เพื่อปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์กับทั้งภายในและภายนอกชุมชนเอง ภายใต้บริบทและเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมาในประวัติศาสตร์ จนถึงปัจจุบัน

กล่าวโดยสรุป ชุมชน จึงหมายถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมของกลุ่มคนครอบคลุมความสัมพันธ์หลายมิติด้วยกัน มีทั้งความกลมกลืน ความขัดแย้ง ความซับซ้อน เคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงได้ และไม่จำเป็นจะต้องเป็นหน่วยของพื้นที่ที่มีขอบเขตอย่างตายตัว แต่อาจจะปรากฏอยู่ในหน่วยที่มีขอบเขตหลายระดับ รวมถึงขอบเขตของชุมชนในเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งแต่ละชุมชนจะมีลักษณะความเป็นชุมชนแตกต่างกันออกไป

3. วัฒนธรรมชุมชน : แนวคิดและความสำคัญ

3.1 แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

ผลจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นอุตสาหกรรมทำให้การดำรงชีพในชนบทที่เคยมีรายได้หลักจากการทำการเกษตรได้เปลี่ยนแปลงไปสู่การพึ่งพารายได้จากอาชีพนอกภาคการเกษตร อันมีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตและความสัมพันธ์ในชุมชนไปด้วย ในกระบวนการดังกล่าวได้เกิดการก่อตัวของกระแสความคิดที่เป็นการทวนกระแสการพัฒนาของรัฐ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในนามของการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน โดยกลุ่มแนวคิดดังกล่าวได้เสนอความคิดในการพัฒนาที่เน้นการเชื่อมั่นและส่งเสริมศักยภาพของชาวบ้านในการพัฒนาตนเองบนพื้นฐานของวัฒนธรรมชุมชน และนำเสนอแนวทางการพัฒนาสังคมที่เน้นความเท่าเทียมกันในการควบคุมและจัดการทรัพยากร

การก่อตัวของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเกิดขึ้นจากปัจจัยทั้งภายนอกและภายในประเทศ กล่าวคือ ปัจจัยภายนอกประเทศเกิดจากการเปลี่ยนแปลงการอธิบายคำสอนของศาสนาคริสต์ (พ.ศ.2505 - 2508) และการเพิ่มความช่วยเหลือระหว่างประเทศผ่านทางองค์กรพัฒนาเอกชน โดยเน้นปรัชญาของกระบวนการพัฒนาแนวใหม่ คือ ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวระหว่างองค์กรกับประชาชน เข้าถึงความต้องการและความรู้สึกของประชาชน และดำเนินการให้สอดคล้องกับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 : 183-190) ส่วนปัจจัยภายในประเทศเกิดจากการคุกคามของระบบทุนนิยมต่อชุมชน ทำให้ปัญญาชนและนักพัฒนาเกิดแนวคิดที่จะรักษาและฟื้นฟูวัฒนธรรมเดิม และในระหว่างนั้นการตื่นตัวของปัญญาชนที่ผ่านการต่อสู้ในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ที่ได้ร่วมฟื้นฟูประชาธิปไตยและกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมสร้างบรรยากาศที่ส่งเสริมการเรียนรู้สภาพและปัญหาของประชาชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 : 191-193) แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเริ่มปรากฏชัดเป็นระบบมากขึ้นในปี พ.ศ. 2524 โดยมีการประชุมสัมมนาของสมาคมคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา ที่สวางคนิवास เรื่อง “วัฒนธรรมไทยกับงานพัฒนาชนบท” (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 :

205-259)¹ นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ขยายออกไปอย่างกว้างขวางมากขึ้น ทั้งในแวดวงของนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชน และนักวิชาการที่เข้าร่วมนำเสนอแนวคิด ซึ่งสามารถสร้างความเป็นระบบและความชัดเจนให้กับพัฒนาการของแนวคิดในระยะต่อมา ทำให้เกิดเป็นกระแสความตื่นตัวต่อพลังของชุมชน และมีความหลากหลายมากยิ่งขึ้น ทั้งในแง่ของจุดเน้น แนวทางในการวิเคราะห์ หรือแม้แต่ข้อเสนอต่อการพัฒนาชนบท (ยุคติ มุกดาวิจิตร, 2538 : 39-40) รวมทั้งเป็นอีกกระแสหนึ่งของการศึกษาหมู่บ้านไทยในเชิงคุณค่า (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544 : 16 - 25)

นักรทพิชญ์ นาดสุภา (2534 : 172-183) ได้สรุปสาระสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนออกเป็น 4 แนวคิด ได้แก่ *แนวคิดแรก* ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเองอยู่แล้ว วัฒนธรรมนี้ให้คุณค่าแก่ความเป็นคนและแก่ชุมชนที่มีความผสมกลมกลืน และวัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด ซึ่งจะใช้ประโยชน์ได้เมื่อมีการปลูกให้สมาชิกแห่งชุมชนมีจิตสำนึกรับรู้ในวัฒนธรรมของตน *แนวคิดที่สอง* การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมสองกระแส คือ วัฒนธรรมชาวบ้านและวัฒนธรรมทุนนิยม โดยวัฒนธรรมของชาวบ้านมีความเป็นอิสระ เนื่องจากผูกพันอยู่กับความเป็นชุมชนหรือหมู่บ้านที่เป็นรูปแบบสังคมที่มีความคงทนยืนนาน จึงเสนอให้เปลี่ยนแนวทางในการพัฒนาไปเป็นการพึ่งตนเองอย่างในอดีต และเสนอบทบาทของชนชั้นกลางในการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชาวบ้าน นำทรัพยากรจากสังคมเมืองไปให้กับชนบทมากขึ้นและคัดค้านการบีบบังคับของรัฐต่อหมู่บ้าน *แนวคิดที่สาม* เน้นลักษณะคุณค่าทางจริยธรรมของวัฒนธรรมพื้นบ้านที่เป็นอิสระ และยังคงอยู่ในปัจจุบันในสถาบันหมู่บ้าน มากกว่าการเสนอให้ต่อต้านวัฒนธรรมของรัฐและระบบทุนนิยม การพัฒนาคือการสืบทอดวัฒนธรรมชุมชนอันดีงามและการพึ่งตนเองที่เคยมีมาแต่ในอดีตแต่กำลังสูญหายไป *แนวคิดที่สี่* เน้นการต่อต้านกระแสการพัฒนาของรัฐและส่งเสริมชุมชนให้เข้มแข็งบนพื้นฐานศาสนธรรม

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนอีกประเด็นหนึ่งได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ คือ แนวคิดที่ถกเถียงเกี่ยวกับวิธีคิดที่เน้นการมองความต่อเนื่องและความคงทนของต้นแบบทางวัฒนธรรมว่าสืบ

---

¹ สาระสำคัญของการประชุม สัมมนาครั้งนั้นได้แก่ 1. การชี้ให้เห็นความสำคัญของวัฒนธรรมต่อการพัฒนาชนบท 2. การนำเสนอประสบการณ์ของการพัฒนาชนบท โดยอาศัยวัฒนธรรมของชาวชนบทเองเป็นเครื่องมือที่สำคัญจากประสบการณ์ของนักพัฒนาเอกชน ที่น่าสนใจ คือ นอกเหนือจากการสัมมนาดังกล่าวจะช่วยให้แนวคิดว่าด้วยการรื้อฟื้นและพัฒนาวัฒนธรรมชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท ได้เป็นที่ถกเถียง แลกเปลี่ยนเพื่อนำไปสู่พัฒนาการที่ทำให้มีความชัดเจน เป็นระบบมากขึ้นในระยะต่อมาแล้ว การสัมมนาดังกล่าวยังชี้ให้เห็นว่าแนวทางดังกล่าวมิได้เป็นเรื่องเพ้อฝัน แต่เป็นแนวทางที่สามารถนำไปใช้ได้จริงในทางปฏิบัติ ทว่าต้องอาศัยความชำนาญ การเรียนรู้และประสบการณ์ที่ยาวนานของนักพัฒนากับชาวบ้าน

ทอดมาจากลักษณะดั้งเดิมเป็นวิธีคิดที่ทำให้มองมิติวัฒนธรรมอย่างหยุดนิ่งไม่เคลื่อนไหว ในขณะที่วิธีคิดในการศึกษาวัฒนธรรมปัจจุบันเน้นการศึกษาวัฒนธรรมในมิติของความเคลื่อนไหวให้มากที่สุด กล่าวคือ มองวัฒนธรรมในแง่กระบวนการคิด เพราะมีการเคลื่อนไหวเพื่อเรียนรู้ สร้างสรรค์ผลิตใหม่ และปรับตัวภายใต้บริบททางสังคมและธรรมชาติแวดล้อม ซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปในแต่ละชุมชน เนื่องจากสังคมต่าง ๆ รวมทั้งสังคมไทยเองมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมมากขึ้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543 : 333-334)

การก่อเกิดของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนซึ่งเป็นแนวทางหลักของการพัฒนาที่ทวนกระแสการพัฒนาระบบทุนนิยม ไม่เพียงแต่นักพัฒนาหรือนักวิชาการที่นำมาใช้ในกระบวนการพัฒนาเท่านั้น แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่นักวิชาการใช้เป็นตัวแบบในการศึกษารูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เมื่อปัญหาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทวีความเข้มข้นขึ้นในทุกระดับ ซึ่งมักถูกมองว่าส่วนหนึ่งมาจากความล้มเหลวของภาครัฐในการบริหารและจัดการสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ ดังนั้นแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จึงถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นทางเลือกใหม่ของการจัดการทรัพยากรที่ยึดเอาชุมชนเป็นฐานหลัก (community-based resource management) เกิดกระบวนการสร้างวาทกรรมป่าชุมชนขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งในวงวิชาการ การวิจัย การประชุมสัมมนา องค์กรพัฒนาเอกชน และขบวนการประชาชน (ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2543 : 158)

การให้ความสำคัญต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้ยั่งยืนจะต้องดำเนินการควบคู่กับการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาทรัพยากรคนและภูมิปัญญาของชุมชน อันรวมกันหมายถึงระบบวัฒนธรรมชุมชน พร้อมกับการค่อย ๆ ให้อิทธิพลชุมชนได้จัดตั้งตนเองในรูปองค์กรชุมชนที่หลากหลายต่อเนื่องภายในชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยไม่ใช่เป็นการรื้อฟื้นวัฒนธรรมแบบดั้งเดิมหรือการหวนกลับไปสู่อดีต แต่เป็นการผสมผสานความเชื่อแบบเก่าที่เชื่อว่าเป็นพลังตรวจสอบการเปลี่ยนแปลงในยุคปัจจุบัน ซึ่งชุมชนมิใช่เป็นฝ่ายตั้งรับเพียงอย่างเดียว แต่เป็นกระบวนการที่เป็นพลวัต ดังจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนไม่ได้มีเพียงความหมายเดียวหรือยึดติดกับพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ แต่ชุมชนมีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง มีความซับซ้อนและการขยายไปสู่ชุมชนระดับเครือข่าย ซึ่งเป็นลักษณะความสัมพันธ์ที่กว้างกว่าและตั้งอยู่บนพื้นฐานของพันธะทางสังคมแบบสมัยใหม่ที่คนทั่วไปให้ความหมายกัน

3.2 ความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชน

ความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชน คือ ทำให้เกิดการรวมพลังของประชาชนโดยเฉพาะในชุมชนชนบทสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน นำไปสู่ความสำเร็จในการรวมกลุ่มเพื่อ

ทำกิจกรรมของชุมชน ก่อให้เกิดประสบการณ์ร่วม สร้างความรัก ความภาคภูมิใจและวางแผนใน วัฒนธรรมของตน ทำให้คนในสังคมเห็นความสำคัญทางด้านคุณค่าจิตใจและความรู้สึกของคน ก่อ ให้เกิดความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างมนุษย์กับสิ่งสูงสุดทางศาสนา นอกจากนี้ ความสำคัญของวัฒน ธรรมชุมชนนำไปสู่แนวทางพัฒนาเศรษฐกิจและการเมืองแบบพึ่งตนเอง และก่อให้เกิดระบอบ ประชาธิปไตยแบบกระจายอำนาจ อีกทั้งก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมในการดูแลรักษาธรรมชาติเพื่อคง ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติอย่างสมดุล เพราะธรรมชาติจะช่วยคงความสามารถในการ พึ่งตนเองของชุมชนไว้ได้ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 : 172-199) ความสำคัญของวัฒนธรรมชุมชน ข้างต้น ทำให้ขบวนการวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทยปัจจุบันเชื่อมั่นว่าจะเป็นปรากฏการณ์ที่นำ ไปสู่การพัฒนาแบบที่ไม่ทำลายล้างสถาบันชุมชนหมู่บ้านไทย แต่ให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ และทำให้เห็นว่าข้อเรียกร้องของตนเป็นข้อเรียกร้องที่มีเหตุผลและมีความเป็นไปได้สูง เพราะเป็น ข้อเรียกร้องที่วางอยู่บนพื้นฐานของความเชื่อและวัฒนธรรมพื้นบ้านของไทยเราเอง

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนได้ปรับเปลี่ยนมุมมองให้ผู้คนในสังคม จากเดิมที่มองชุม ชนผูกติดอยู่กับหน่วยของพื้นที่เป็นหลัก ต่อมาได้เล็งเห็นความสำคัญของชุมชนในแง่ความสัมพันธ์ ที่ประกอบด้วยมิติต่าง ๆ หลายด้าน เริ่มจากมิติในด้านของระบบคุณค่า และด้านทุนทางสังคม ซึ่ง ถือเป็นข้อตกลงร่วมกันของความเป็นชุมชน มิติต่าง ๆ เหล่านี้ก็ไม่ได้หยุดนิ่ง แต่จะปรับเปลี่ยนไป ตามบริบทของสังคมด้วย ถึงแม้ชุมชนจะมีกฎเกณฑ์อยู่แล้วในการจัดการทรัพยากร แต่กฎเกณฑ์ดัง กล่าวก็จะปรับตัวอยู่ตลอดเวลา ในลักษณะที่นักวิชาการหลายท่าน เรียกว่า “การผลิตใหม่” กล่าวคือ มีการนำออกมาปรับใช้ในลักษณะใหม่ หรือในความหมายใหม่ ยกตัวอย่างเช่น ในปัจจุบันนี้ ชาว บ้านได้ปรับใช้พิธีกรรมของการบวชป่ามาใช้ใหม่ ซึ่งจากเดิมการบวชป่าเป็นเพียงการกำหนดให้ป่า เป็นเขตอภัยทานอย่างเดียว แต่ปัจจุบัน การบวชป่าดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความพยายามระดมหรือ สร้างจิตสำนึกใหม่ของคนในชุมชนหรือในสังคม เพื่อแสวงหาความชอบธรรมให้กับกฎเกณฑ์ของ การจัดการทรัพยากรในชุมชนนั้น ๆ รวมไปถึงการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของชุมชนไม่ได้เป็น เพียงกิจกรรมเฉพาะของท้องถิ่น หากแต่ได้กลายเป็นกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม เพื่อดึง ความสนใจของสาธารณชนให้เพิ่มมากขึ้นอีกในทุกโอกาส นอกจากนี้พลังและความสำคัญของ วัฒนธรรมชุมชนยังเป็นแรงผลักดันให้นักวิชาการ นักพัฒนา ปัญญาชน รวมถึงคนในชุมชนได้ให้ ความสำคัญของมิติทางวัฒนธรรมในด้านการจัดการทรัพยากรเพิ่มมากขึ้น เช่น งานวิจัยป่าชุมชนใน ประเทศไทย (ฉลาดชาย รมิดานนท์, อานันท์ กาญจนพันธุ์และสันจิตา กาญจนพันธุ์, 2536) ได้ เสนอแนวคิดในการศึกษาป่าชุมชนที่จะต้องคำนึงถึงมิติต่าง ๆ โดยเฉพาะมิติทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็น หลักการพื้นฐานของการศึกษาป่าชุมชน

ความสำคัญของแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนในปัจจุบันนอกจากจะส่งผลในระดับชุมชนแล้ว ยังมีความสำคัญส่งผลสะท้อนต่อแนวคิดในระดับกว้าง (ระดับประเทศ) โดยเฉพาะได้ส่งผลกระทบต่อวงวิชาการไทย 2 ประการด้วยกัน ประการแรก ขบวนการวัฒนธรรมชุมชนส่งผลสะท้อนโดยตรงต่อวงการไทยศึกษา เพราะเป็นการเปิดพื้นที่ให้กับชุมชน หมู่บ้านและชาวบ้านในวาทกรรมเกี่ยวกับไทยศึกษา ซึ่งในอดีตที่ผ่านมาแต่เรื่องของราชสำนักและราชการเป็นสำคัญ เป็นการศึกษาที่มีรัฐเป็นแกนกลาง ทำให้ละเลยเรื่องของชาวบ้านและท้องถิ่นไป ในเอกสารต่าง ๆ จะเลือกบันทึกหรือพูดถึงหมู่บ้านเฉพาะใน 2 ประเด็นหลัก ๆ เท่านั้น คือ เรื่องของการปราบปรามโจรผู้ร้ายในชนบท และการเก็บภาษีจากหมู่บ้าน ไม่สนใจเรื่องของวิถีชีวิต ความเป็นอยู่ ประเพณี และวัฒนธรรมของชาวบ้านเลย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 : 3-51)

ประการที่สอง ขบวนการวัฒนธรรมชุมชนจุดประกายเรื่องการให้ชุมชนเป็นตัวตั้งในการพัฒนา ไม่ใช่เอาสังคมตะวันตกเป็นตัวตั้ง พร้อมเสนอความเป็นไปได้ของรูปแบบการพัฒนาที่ไม่ทำลายหรือสลายความเป็นชุมชนของหมู่บ้านไทยลง ด้วยการหันกลับไปฟื้นฟูและชูคุณค่าและศักดิ์ศรีของวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนหมู่บ้านไทย และถือว่าเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่มีความสำคัญและแหลมคมยิ่ง เพราะเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อเปลี่ยนฐานขององค์ความรู้ว่าด้วยสังคมไทย จากเดิมที่ใช้ฐานของผู้ปกครอง นักวิชาการ ปัญญาชนในเมืองและนักวิชาการตะวันตกสู่การให้ชาวบ้าน วัฒนธรรมชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นฐานหรือแหล่งที่มาของความรู้ที่ถูกต้องและชอบธรรมของสังคมไทย (ไชยรัตน์ เจริญสิน โอปาร, 2545 : 145-147)

4. การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ : ความหมายและแนวคิดที่สำคัญ

ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในช่วงที่ผ่านมาเมื่อผนวกกับกระแสการเรียกร้องของประชาชนในเกือบทุกภาคส่วนของสังคมไทยในเรื่องการปกป้อง ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และกระแสการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในระดับนานาชาติ ส่งผลให้ทั้งหน่วยงานของรัฐ นักวิชาการ นักพัฒนา และชนชั้นกลาง ต่างให้ความสนใจต่อแนวคิด ทิศทาง รวมถึงยุทธศาสตร์ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างหลากหลาย ซึ่งสามารถประมวลองค์ความรู้เกี่ยวกับความหมายและแนวคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติได้ดังนี้

การจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม หมายถึง การดำเนินการอย่างมีระบบในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดประโยชน์สูงสุด และยาวนานที่สุด โดยมีการควบคุมป้องกัน และแก้ไขไม่ให้เกิดผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมที่เอื้อประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์

สัตว์ และพืช ทั้งนี้เพื่อมิให้ในอนาคตตลอดไป (วิชัย เทียนน้อย, 2542 : 17 ; เกษม จันทร์แก้ว, 2527 : 9-19)

The DPA/ROCHE CONSORTIUM (2539, อ้างถึงใน สาริต ภิรมย์ไชย, 2543:15-18) ได้วิเคราะห์และนำเสนอแนวคิดและหลักการที่สำคัญต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในระดับมหภาค ประกอบด้วย 7 หลักการ คือ

1. หลักการทางนิเวศวิทยา (ecosystem approach) เป็นแนวคิดที่ว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศและไม่สามารถที่จะแยกออกจากกันได้ ซึ่งหลักการทางนิเวศวิทยาจำเป็นต้องพิจารณาปัจจัยต่าง ๆ ไปพร้อม ๆ กันอย่างเป็นระบบ ซึ่งได้แก่ ปัจจัยทางด้านธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สังคม เศรษฐกิจ ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม และปัจจัยทางด้านเทคนิควิชาการ เพื่อให้เห็นถึงการพิจารณาองค์ประกอบต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ

2. การปฏิบัติอย่างยั่งยืน (sustainable action) ทรัพยากรธรรมชาติต่าง ๆ มีอยู่ในปริมาณที่จำกัด มีความสามารถในการรองรับธรรมชาติและมิใช่อำนาจในตัวเอง จึงจำเป็นต้องศึกษาความเหมาะสมในการใช้ประโยชน์และการจัดการที่ชาญฉลาด สร้างความสมดุลกับความต้องการทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเพื่อนำไปสู่การพัฒนาที่ยั่งยืน

3. วิธีการแบบมีส่วนร่วม (participative approach) เป็นกระบวนการที่เปิดโอกาสให้สาธารณชนทราบถึงการตัดสินใจเกี่ยวกับเรื่องต่าง ๆ โดยผ่านกระบวนการที่เปิดเผยมิระบบการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและร่วมกันจัดทำแผนงาน โครงการต่าง ๆ เพื่อให้การปฏิบัติงานของแต่ละหน่วยงานและประชาชนในพื้นที่เป็นไปในทิศทางหรือเป้าหมายเดียวกันในด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ

4. การเน้นปัญหาของประชาชนในพื้นที่ (people-oriented problem) โดยให้ความสำคัญกับปัญหาที่แท้จริงที่ประชาชนประสบ เพื่อตอบสนองความต้องการ โดยให้มีการปฏิบัติการแก้ไขปัญหาอย่างถูกต้องและจริงจัง มีการจัดทำแผนแบบผสมผสานหรือบูรณาการ และมีการจัดทำแนวทางปฏิบัติสำหรับผู้มีหน้าที่รับผิดชอบในการบริหารจัดการเพื่อให้สามารถดำเนินการตามแผนงานต่าง ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพและเป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม

5. การจัดการอย่างเหมาะสม (adaptive management) เป็นการตัดสินใจที่เกิดจากข้อมูลที่ถูกต้อง มีการประสานหรือรวมแนวความคิดใหม่ ๆ มีการติดตามประเมินผลเป็นระยะ ๆ และมีความยืดหยุ่นและสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป และมีการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง

6. เน้นความเสมอภาค (equal emphasis) เป็นการให้ความสำคัญกับปัจจัยต่าง ๆ ทั้งด้านทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม สังคม เศรษฐกิจและปัจจัยทางด้านวิชาการในการจัดทำแผน

โดยรวมไปถึงความเสมอภาคระหว่างเพศ นอกจากนี้ความเสมอภาคยังหมายถึงการสร้างความเท่าเทียมกันในภูมิภาค และในท้องถิ่นที่แตกต่างกัน และมีความยุติธรรมในการดำเนินการกับประเด็นต่าง ๆ

7. มมองการณ์ในอนาคต (future orientation) การจัดการต้องมีเป้าหมายระยะยาวในอนาคต มีวิสัยทัศน์ที่กว้างไกลจนมีข้อตกลงและความเห็นชอบร่วมกันจากทุกฝ่ายที่มีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องเกี่ยวกับเป้าหมาย วัตถุประสงค์ พื้นที่ดำเนินการและวิธีการปฏิบัติ

ส่วนแนวคิดในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับจุลภาค เอนก นากะบุตร (2536 : 6-8) ได้เสนอแนวคิดและหลักการในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยท้องถิ่นว่าจะต้องคำนึงถึงการจัดการใน 3 ระดับ คือ (1) ระดับชุมชน แต่ละชุมชน ต้องมุ่งปรับระบบความคิดและระบบคุณค่า ที่สอดคล้องต่อจารีตและวิถีชีวิตชุมชนกับนโยบายและข้อกำหนดของรัฐบาล การปรับระบบคุณค่าดังกล่าวจะต้องอาศัยเวทีการเรียนรู้และการจัดปรับองค์กรของชุมชนและผู้นำที่สอดคล้องกัน (2) ระดับเครือข่าย ได้แก่ เครือข่ายลุ่มน้ำ เครือข่ายป่าชุมชน ทั้งนี้เพราะความยั่งยืนของป่าและลุ่มน้ำที่มีขอบเขตภูมิศาสตร์ของระบบนิเวศเดียวกันมักจะครอบคลุมพื้นที่หลายชุมชน หรือหลายหมู่บ้าน การเกาะตัวเป็นเครือข่ายตามขอบเขตลุ่มน้ำหรือขอบเขตป่าชุมชนเดียวกันหรือเหมืองฝายเดียวกัน เพื่อร่วมกันประสานข้อมูล การวางแผนการพัฒนาและการฟื้นฟู ตลอดจนการออกกฎระเบียบควบคุมกันเองและการมีเวทีแก้ไขข้อพิพาทโดยมีเจ้าหน้าที่รัฐเป็นตัวกลาง จำเป็นจะต้องได้รับการยกระดับจากองค์กรแต่ละชุมชนที่จะค่อย ๆ มาพูดคุยและรวมตัวกันอย่างค่อยเป็นค่อยไป ที่สำคัญ คือ เครือข่ายเหล่านี้จำเป็นต้องมีแนวร่วมในการประสานประโยชน์ ประสานจิตสำนึก ประสานการผลักดันร่วมกันกับกลุ่มแนวร่วมอนุรักษ์ชนชั้นกลางหรือกับองค์กรหรือสถาบันวิชาการหรือสื่อมวลชน ซึ่งเป็นการเพิ่มความเข้มแข็งและยั่งยืนให้กับขบวนการของฝ่ายประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (3) การมีกลไกไตรภาคีและเวทีจัดการร่วมกัน ในอนาคตความขัดแย้งและความซับซ้อนของการจัดการอาจต้องอาศัยภาคีที่มาจากทั้งภาครัฐและภาคประชาชนในการช่วยกันหาทางออกและพัฒนาทุกองค์ประกอบร่วมกัน ส่วนภาคีที่สาม ซึ่งหมายรวมถึงนักวิชาการ สื่อมวลชน หรือนักพัฒนาภาคเอกชน ตลอดจนนักธุรกิจเอกชน อาจจะต้องเข้าร่วมเป็นไตรภาคี ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในแต่ละท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับจังหวัดหรืออำเภอเพื่อเป็นตัวกลางเอื้ออำนวยให้ชุมชนแสดงบทบาทในการพัฒนาและจัดการตนเองอย่างเป็นระบบและขั้นตอน คือ การร่วมกันวางแผนและจัดผังการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น การออกกฎระเบียบ บังคับควบคุมกันเอง และการรับรองสิทธิการใช้ของสมาชิกโดยชุมชน ผ่านคณะกรรมการและความเห็นชอบของเจ้าหน้าที่รัฐ

กล่าวโดยสรุป การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ จำเป็นจะต้องอาศัยความร่วมมือในทุกระบวนการอย่างมีระบบ และหน่วยงาน กลุ่ม องค์กร ทุกระดับ อันจะนำไปสู่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืน โดยไม่มีผลกระทบต่อระบบสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้การจัดการดังกล่าวนี้ ต้องอาศัยความรู้ทั้งด้านวิทยาศาสตร์และศิลปศาสตร์ร่วมกัน เพื่อให้มนุษย์ได้มีทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมใช้ตลอดเวลา

สำหรับแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่น กฤษณา บุญชัย (อ้างถึงใน ธนวา ใจเที่ยง, 2544 : 75-76) ได้จัดระดับของการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติไว้ 2 ระดับ คือ ระดับรูปธรรม ซึ่งสังเกตได้จากภายนอก ประกอบด้วย องค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้าน และพฤติกรรมการใช้ของชุมชน และในระดับที่ลึกลงไป คือ ระบบความคิด ระบบคุณค่า ซึ่งเป็นสิ่งที่แฝงอยู่เบื้องหลังองค์ความรู้ เทคโนโลยีพื้นบ้านและพฤติกรรมทั้งหลาย และจะเป็นตัวกำหนดโลกทัศน์และกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งมีมิติซ้อนกัน คือ

1. ระบบคิด ระบบคุณค่า ระบบความเชื่อ ของชุมชนที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรืออาจเรียกโดยรวมว่าเป็นอุดมการณ์สำนึกของชุมชนในการใช้ชีวิตที่สมดุลกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ

2. องค์ความรู้ที่มีต่อธรรมชาติและระบบนิเวศทั้งหมด ทั้งในแง่ของความรู้ในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการอยู่รอดของคนในชุมชน ความรู้ในการฟื้นฟู อนุรักษ์ และพัฒนาความหลากหลายทางชีวภาพเพื่อให้เป็นฐานของทรัพยากรของชุมชน ได้แก่ ความรู้ในด้านเกษตรกรรม ความรู้ด้านอาหาร ความรู้ในด้านยารักษาโรค ด้านที่อยู่อาศัย (ปัจจัย 4) การใช้สอยวัสดุธรรมชาติ ความรู้ศิลปหัตถกรรมต่าง ๆ เป็นต้น ระบบคิด ระบบคุณค่า ความเชื่อ และองค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่น ได้สะท้อนผ่านวิถีชีวิต การทำมาหาเลี้ยงชีพ โครงสร้างความสัมพันธ์ของสังคม ประเพณี พิธีกรรมและสัญลักษณ์ต่าง ๆ และได้ส่งผลกระทบต่อพฤติกรรมของชุมชน เช่น มีความเชื่อว่าดิน น้ำ ป่า มีผีคุ้มครอง ฉะนั้นจึงไม่เข้าไปทำลาย เพราะมีความเชื่อว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ และองค์ความรู้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นกำเนิดขึ้นมาจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับธรรมชาติแวดล้อม โดยมีพื้นฐานอยู่ที่วิถีคิดแบบบูรณาการอย่างองค์รวมและมีจิตสำนึก ซึ่งสืบเนื่องมาจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรมไปพร้อม ๆ กัน เพราะฉะนั้นทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นหลักประกันความมั่นคงให้กับชีวิตของชุมชน ประกันเรื่องของปริมาณของผลผลิตอาหารของชุมชน และเป็นความสัมพันธ์ต่อเนื้อครอบครัวอุปถัมภ์ทั่วอาณาบริเวณ ไม่ใช่เฉพาะพื้นที่ป่าเพียงอย่างเดียวแต่รวมถึงพื้นที่ไร่ นา สวนและชุมชนทั้งหมด ที่สืบเนื่องต่อกันมาหลายชั่วอายุคน และขณะเดียวกันในความแตกต่างหลากหลายของระบบนิเวศ จิตสำนึกทางวัฒนธรรมจะเป็นตัวที่ช่วยให้เกิด

กลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อรักษาคุณภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง

นอกจากนี้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของแต่ละชุมชน ท้องถิ่น ต่างมีรูปแบบการจัดการที่แตกต่างกันตามเงื่อนไขทางกายภาพและสภาวะการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของแต่ละท้องที่ รูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบ่งได้เป็น 3 ประเภท (โครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติ, 2547 : 34-35) คือ

1. รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณี คือ การนำเอาอุดมการณ์ ความเชื่อ และวิถีคิดตามประเพณี มาใช้เป็นแนวทางกำหนดกฎเกณฑ์ที่ใช้ในการจัดการ เช่น ความเชื่อเรื่องผี ดอนปู่ตา มีการประกอบพิธีกรรมและการผลิตซ้ำอุดมการณ์ที่ผสมผสานไปกับวิถีชีวิต ระบบการผลิตและการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน มักพบได้ในชุมชนดั้งเดิม

2. รูปแบบการจัดการแบบประยุกต์ ในบางท้องที่สิทธิชุมชนถูกละเมิด เช่น มีความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกสูง หรือเป็นพื้นที่ที่มีพลังกดดันต่อป่าค่อนข้างมาก เช่น มีการลักลอบตัดไม้ หรือในบางท้องที่ที่ป่าเริ่มเสื่อมสภาพ ชาวบ้านอาจนำเอารูปแบบและวิธีการจัดการแบบอื่นมาประยุกต์ใช้ร่วมกับการจัดการแบบจารีตประเพณี เช่น นิมนต์พระสงฆ์มาทำพิธีบวชป่าเพื่อกระตุ้นจิตสำนึกในการรักษาป่าของชุมชนและยับยั้งขบวนการลักลอบตัดไม้จากภายนอก บางพื้นที่อาจประยุกต์เอาระเบียบข้อบังคับของทางราชการมาใช้ด้วย

3. รูปแบบการจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมืองในบริบทของการแย่งชิงทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชุมชนกับรัฐและนายทุน บางครั้งรูปแบบการจัดการทรัพยากรถูกปรับเปลี่ยนให้กลายเป็นขบวนการต่อสู้เพื่อพิทักษ์สิทธิของชุมชนและต่อต้านนโยบายของรัฐ เช่น การต่อสู้กับการทำสัมปทานไม้ การประกาศเขตอุทยาน ฯ ชุมชนมีการจัดกิจกรรมการรวมกลุ่มเพื่อสร้างแผนงานในการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยชุมชนเองเพื่อสร้างอำนาจในการต่อรอง

5. ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องในงานวิจัย

การศึกษาเรื่อง วัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ : กรณีศึกษาธนาคารน้ำของชุมชนตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง เป็นงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับบริบททางสังคมและความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมของชุมชนตะโหมด จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องอาศัยทฤษฎีทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาเป็นกรอบพื้นฐานในการวิเคราะห์ชุมชน ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องในงานวิจัยนี้ ได้แก่ ทฤษฎีการหน้าที่นิยมและทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม

5.1 ทฤษฎีการหน้าที่นิยม (Functionalism)

นักมานุษยวิทยาหลายท่านด้วยกันที่มีส่วนในการวางรากฐานของทฤษฎีการหน้าที่นิยม เช่น แรคคลิฟฟ์-บราวน์ (A.R.Radcliffe-Brown อ้างถึงใน ยศ สันตสมบัติ, 2540 : 28-29) ได้นำมโนทัศน์เรื่อง “หน้าที่” มาใช้ผสมกับมโนทัศน์เรื่อง “โครงสร้างสังคม” บางครั้งแนวความคิดของแรคคลิฟฟ์-บราวน์ ได้รับการขนานนามว่า “โครงสร้าง-หน้าที่นิยม” ซึ่งเขาเสนอว่า สังคมประกอบไปด้วยระบบต่าง ๆ เช่น ระบบครอบครัว เศรษฐกิจ ศาสนา การเมือง ฯลฯ ซึ่งแต่ละระบบมีโครงสร้างและหน้าที่เฉพาะเพื่อให้สังคมดำเนินไปอย่างราบรื่น เราสามารถศึกษาโครงสร้างของสังคม (หรือความสัมพันธ์ของคนในสังคม) โดยดูจากหน้าที่และพฤติกรรมต่าง ๆ ว่ามีส่วนช่วยในการสร้างความเป็นปึกแผ่นและรักษาความสมดุลของสังคมได้อย่างไรบ้าง ตัวอย่างเช่น แรคคลิฟฟ์-บราวน์ ได้อธิบายถึงพิธีกรรม ความเชื่อ และเทพนิยายต่าง ๆ ของชาวอันดามันว่าเป็นส่วนหนึ่งของระบบศาสนาซึ่งมีหน้าที่เสริมสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของคนในสังคม พิธีกรรมช่วยเสริมสร้าง “อารมณ์ร่วม” (collective emotions) และช่วยควบคุมความประพฤติของสมาชิกสังคมให้อยู่ในกรอบของจารีตประเพณี กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ พิธีกรรมมีหน้าที่หลักในการช่วยบำรุงรักษาความสามัคคีกลมเกลียวระหว่างสมาชิกในสังคม ส่วนการตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจนั้น เป็นหน้าที่รองลงมาของพิธีกรรม

บรอนิสลอฟ มาลินอฟสกี (Bronislaw Malinowski อ้างถึงใน งามพิศ สัตย์สงวน, 2542 : 32-34) นักมานุษยวิทยาอีกท่านหนึ่ง ซึ่งมีส่วนในการวางรากฐานของแนวคิดแบบหน้าที่นิยม เชื่อว่า มนุษย์ในทุกสังคมวัฒนธรรมมีความต้องการพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจ และหน้าที่หลักของวัฒนธรรมคือ การตอบสนองต่อความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ ซึ่งแบ่งได้ 3 ประเภท คือ ความต้องการจำเป็นขั้นพื้นฐานทางร่างกายและจิตใจ เช่น ต้องการอาหาร หรือที่อยู่อาศัย ส่วนความต้องการขั้นที่ 2 คือการร่วมมือกันทางสังคม เพื่อแก้ปัญหาพื้นฐาน และทำให้ร่างกายได้รับการตอบสนองความต้องการจำเป็นเบื้องต้นได้ ความต้องการขั้นที่ 3 คือความต้องการเชิงสัญลักษณ์เพื่อความมั่นคงทางจิตใจ เช่น ต้องการความสงบทางใจ ความกลมกลืนกันทางสังคมและเป้าหมายของชีวิต ระบบสังคมที่สนองความต้องการเหล่านี้ ได้แก่ ความรู้ กฎหมาย ศาสนา นิยายปรัมปรา ศิลปะ และเวทมนตร์คาถา มาลินอฟสกีย้ำว่าวัฒนธรรมทุกด้านมีหน้าที่ที่ต้องทำคือ การตอบสนองความต้องการจำเป็นของมนุษย์อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง 3 อย่างดังกล่าว

วัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างทางสังคม มีบทบาทในการตอบสนองความจำเป็นขั้นพื้นฐานทางชีวิตไม่ด้านใดก็ตามด้านหนึ่งหรือตอบสนองทั้ง 3 ด้าน ซึ่งทฤษฎีการหน้าที่นิยมของทั้ง 2 นักคิด ช่วยให้ผู้ศึกษามองเห็นถึงความ

สำคัญและบทบาทหน้าที่ของวัฒนธรรมชุมชนที่มีส่วนสำคัญในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในพื้นที่ศึกษา ตามกรอบวัตถุประสงค์ของการศึกษาอย่างรอบด้านยิ่งขึ้น

5.2 ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)

ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรม เป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาแนวหนึ่งที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเน้นอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม จูเลียน สจิวค (Julian Steward อ้างถึงใน ยศ สันตสมบัติ, 2540 : 34-36) ได้อธิบายแนวความคิดแบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรมว่า เป็นการศึกษากระบวนการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม โดยเน้นการศึกษาวิวัฒนาการหรือการเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากการปรับตัวของสังคม แนวความคิดนี้มองสังคมในลักษณะเป็นพลวัตหรือเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญคือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ เป็นเงื่อนไขหลักที่กำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของสังคมวัฒนธรรม นอกจากนี้ สจิวคยังมองว่า เมื่อสภาพการณ์และสภาวะแวดล้อมมีความแตกต่างออกไป วัฒนธรรมในแต่ละพื้นที่จึงมีการปรับตัว การแก้ปัญหาและมีวิวัฒนาการแตกต่างกัน เช่น วัฒนธรรมของกลุ่มที่ตั้งรกรากอยู่ใกล้ทะเล ย่อมมีการประดิษฐ์คิดค้นเครื่องมือยังชีพประเภทเบ็ด แห อวน ฉมวก เรือ และมีการพัฒนาสั่งสมความรู้เกี่ยวกับการเดินทะเลและการจับปลา ในขณะที่เดียวกัน ชนกลุ่มอื่นที่ตั้งรกรากในเขตป่าดงดิบ อาจมีการประดิษฐ์คิดค้นเครื่องมือเพื่อใช้ในการยังชีพแตกต่างกันออกไป เช่น หอก ธนู เพื่อใช้ในการล่าสัตว์และหาอาหาร กลุ่มชนทั้งสองกลุ่มนี้ย่อมต้องมีวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมแตกต่างกัน

นอกจากนี้แนวความคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ยังเน้นความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมว่ามีความแนบแน่นใกล้ชิดและส่งผลกระทบซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก แนวคิดดังกล่าวจึงมีส่วนสำคัญในการกระตุ้นให้นักมานุษยวิทยาหันมาสนใจศึกษาถึงความสำคัญของสภาพแวดล้อมและอิทธิพลของสภาพแวดล้อมต่อพัฒนาการทางวัฒนธรรม

ทฤษฎีนิเวศวิทยาวัฒนธรรมสามารถนำมาเป็นกรอบการวิจัย เพื่อใช้อธิบายการเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการของวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติจากอดีตสู่ปัจจุบันได้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยได้จัดหมวดหมู่งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้ไว้ 3 ระดับ คือ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุมชนตะโหนดและชุมชนเชิงเขาบรรทัด จังหวัดพัทลุง งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ภาคใต้ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในประเทศไทย รายละเอียดของงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีดังนี้

6.1 งานวิจัยเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุมชนตะโหนดและชุมชนเชิงเขาบรรทัด จังหวัดพัทลุง

งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ชุมชนตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง มีการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะการจัดการป่าชุมชนในหลายประเด็น ทั้งด้านวัฒนธรรม กระบวนการเรียนรู้ การมีส่วนร่วมของชุมชน การสร้างหลักสูตรท้องถิ่นและการจัดการเรียนการสอน อย่างงานวิจัยของคำฉนวน นวลสนอง ได้ศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรม 2 เรื่องด้วยกัน เรื่องแรกศึกษาเกี่ยวกับภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กรณีการจับฝิ่งของชาวบ้านตำบลตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง พบว่า ระบบนิเวศชุมชนเป็นพื้นฐานสำคัญของการก่อเกิดภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งเป็นความรู้ ความคิด ประสบการณ์และความเชื่อ ที่มีการถักทอ สืบสาน ปรับปรุง มีการสืบทอดและนำไปใช้อย่างมีแบบแผน เพื่อการดำรงชีพให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่ที่ชุมชนอาศัยอยู่ การจับฝิ่งของชาวบ้านตำบลตะโหนดเป็นวิธีการหาเลี้ยงชีพจากป่าที่ชุมชนมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างแนบแน่น ชาวบ้านมีวิธีการและขั้นตอนในการจับฝิ่งที่สำคัญ คือ การทำความเข้าใจในฤดูกาลสร้างรังของฝิ่ง การหารังฝิ่ง การเตรียมอุปกรณ์ ขั้นตอนการจับฝิ่ง ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการจับฝิ่ง ขั้นตอนการจับฝิ่งของชาวบ้านดังกล่าวนี้ได้แสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมและองค์ประกอบของภูมิปัญญาชาวบ้านกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (คำฉนวน นวลสนอง, 2543) ส่วนเรื่องที่สอง ศึกษาเกี่ยวกับการวิจัยและพัฒนาศูนย์วัฒนธรรมชุมชน : ศึกษากรณีชุมชนบ้านตะโหนด อำเภอตะโหนด จังหวัดพัทลุง โดยมุ่งศึกษาปัจจัยที่เอื้อต่อการจัดตั้งศูนย์วัฒนธรรมชุมชน รวมถึงการพัฒนารูปแบบเนื้อหา และการบริหารศูนย์วัฒนธรรมชุมชน มีองค์ประกอบ คือ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชน มรดกทางธรรมชาติและวัฒนธรรม ภูมิปัญญาและเทคโนโลยีชาวบ้าน เอกลักษณ์ของท้องถิ่น บุคคลที่สำคัญของท้องถิ่น กิจกรรมทางสังคมและการทำงานแบบมีส่วนร่วมของชุมชน ทั้งนี้ผู้ศึกษาได้อภิปรายผลไว้ว่า ในการวิจัยและพัฒนาด้านวัฒนธรรม ผู้วิจัยจะต้องมีความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้นเป็นอย่างดี การส่งเสริมและพัฒนาศูนย์วัฒนธรรมชุมชน ควร

ใช้องค์กร/หน่วยงานที่มีอยู่ในชุมชนหรือท้องถิ่นเข้ามารับผิดชอบและมีส่วนร่วมในกิจกรรม มีหน่วยงาน องค์กรที่ให้การดูแลได้ โดยมีข้อบังคับ ระเบียบที่ชัดเจน และการทำงานแบบมีส่วนร่วม จะเอื้อต่อการพัฒนาชุมชนแบบยั่งยืน (คำนวณ นวลสนอง, 2546)

ชยุด อินพรหม (2547) ศึกษาเกี่ยวกับทุนทางสังคมในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน : กรณีศึกษาสถานานวัดตะโหมด ตำบลตะโหมด อำเภอดะโหมด จังหวัดพัทลุง ผลการศึกษาพบว่า การนำทุนทางสังคมเดิมมาสู่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของ สถานานวัดได้กระทำอย่างเป็นองค์รวม มีการบูรณาการเชื่อมโยงป่า น้ำและดินเข้าด้วยกัน โดยผ่าน กระบวนการทุนทางสังคมซึ่งประกอบด้วยระบบคิด วิธีปฏิบัติและผลลัพธ์ มาแปรเปลี่ยน ทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นทุนของชุมชน ผลจากการมีสถานานวัดทำให้เกิดพลังของชุมชนเพิ่มขึ้น ซึ่งพลังดังกล่าวมาจากทุนมนุษย์ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนความรู้และภูมิปัญญา ผลของการขับเคลื่อนองค์กรด้วยพลังของชุมชนทำให้เป็นที่ยอมรับและไว้วางใจจากภายนอกชุมชน และสามารถ กระจายทรัพยากรได้อย่างกว้างขวาง โดยจะเห็นได้จากการเกิดแหล่งศึกษาเรียนรู้ทางธรรมชาติ เกิด การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ เกิดการสร้างหลักประกันและความมั่นคงของระบบเกษตรกรรม เกิดการ กระจายรายได้ให้แก่ชุมชนและเกิดการสร้างพลังอำนาจในการต่อรองและสร้างความเป็นธรรมให้ กับชุมชน ซึ่งจะเห็นได้จากกรณีที่ชุมชนได้ใช้พลังดังกล่าวในการต่อรองเมื่อได้รับผลกระทบจาก โครงการของภาครัฐ สำหรับปัจจัยสำคัญในกระบวนการทุนทางสังคมในการจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติของสถานานวัด ประกอบด้วยปัจจัยภายใน ได้แก่ ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ประเพณีและวัฒนธรรมของชุมชน วัดและผู้นำชุมชน ส่วนปัจจัยภายนอก ได้แก่ การเข้ามาศึกษาดู งานขององค์กรต่าง ๆ และการเข้ามาศึกษาวิจัยของหน่วยงานต่าง ๆ ซึ่งทำให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ขึ้น อย่างต่อเนื่อง

งานศึกษาเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ วิทยานิพนธ์ของธรรมศาสตร์ โสทธิพันธุ์ (2548) ศึกษาเกี่ยวกับ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน : กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอดะโหมด จังหวัด พัทลุง ผลการศึกษาพบว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนได้พัฒนาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เริ่มตั้งถิ่นฐานจนมาถึงปัจจุบัน โดยในระยะแรกเป็นการเรียนรู้ในการพึ่งพิงป่าเพื่อการยังชีพเป็นหลัก ต่อมา ชุมชนมีการพัฒนาตนเองจากการเป็นชุมชนเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพมาเป็นชุมชนเกษตรกรรม เพื่อการผลิตตามอทธิพลของปัจจัยภายนอก ได้แก่ นโยบายของรัฐและกระแสการพัฒนาที่เข้ามา เกี่ยวข้อง รูปแบบการใช้ประโยชน์จากป่าจึงเปลี่ยนไปเป็นการบุกเบิกพื้นที่ป่าเป็นที่ดินทำกินมาก ขึ้น จนปรากฏเป็นปัญหาความเสื่อมโทรมของ ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน กลุ่มผู้นำชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้นำไม่เป็นทางการได้ตระหนักต่อปัญหาที่เกิดขึ้น จึงได้ร่วมตัว

กันจัดตั้งเป็นองค์กรชุมชนเพื่อแสวงหาแนวทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในชุมชนในรูปแบบของป่าชุมชน รวมทั้งเป็นการจัดความสัมพันธ์ใหม่บนพื้นฐานของความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อเพิ่มความสามารถในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนสำหรับพลังขับเคลื่อนที่ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ประกอบด้วยทุนของชุมชน 5 ประเภท ได้แก่ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ ทุนคน ทุนทางสังคมและวัฒนธรรม เช่น วิถีชีวิตที่ผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติ สถาบันทางศาสนา และความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ รวมทั้งทุนสติปัญญาและทุนเงินตรา ซึ่งรวมถึงกลุ่มองค์กรทุกรูปแบบในชุมชน รวมถึงปัจจัยภายนอก ได้แก่ หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง นักวิชาการ นโยบายและกฎหมาย ต่างมีปฏิสัมพันธ์เกื้อหนุนกัน สำหรับปัจจัยสำคัญที่เอื้อให้ชุมชนสามารถจัดการป่าชุมชนได้ ประกอบด้วย (1) ฐานทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ (2) เครือข่ายทางสังคมที่เกิดจากความเป็นเครือญาติ การมีสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจเป็นสิ่งเดียวกัน และการมีประเพณีประจำชุมชน (3) ระบบความรู้ที่สอดคล้องกับบริบทฐานทรัพยากรและมีการแลกเปลี่ยน เรียนรู้ ถ่ายทอดกันระหว่างคนในชุมชน และระหว่างชุมชนกับองค์กรภายนอกอย่างสม่ำเสมอ (4) ระบบคุณค่าและความเชื่อที่ยังคงมีความหมายและบทบาทในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนด้วยกันและระหว่างชุมชนกับฐานทรัพยากร

ธฤยวรรณ นนทพุทฺธ (2545) ศึกษาเรื่อง การพัฒนากระบวนการเรียนรู้โดยชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ: กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง ผลการศึกษาพบว่า การเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนเกิดจากเงื่อนไข 3 ประการ คือ (1) ทุนของชุมชน ได้แก่ ทุนระบบนิเวศ ทุนคน ทุนระบบสังคมและวัฒนธรรม ทุนสติปัญญาและทุนเงินตรา (2) พลวัตของปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทุนของชุมชนและการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชน (3) การพัฒนากระบวนการเรียนรู้ในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศให้แก่สมาชิกในชุมชน โดยการเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนตะโหมดเกิดขึ้นกับกลุ่มบุคคล 3 กลุ่ม ตามระดับการมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย คือ คณะกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ คณะกรรมการป่าชุมชนเขาหัวช้างและสมาชิกในชุมชน นอกจากนี้การเรียนรู้ของสมาชิกในชุมชนเกิดขึ้นได้ เนื่องจากทุนที่ชุมชนมีอยู่เดิมและเมื่อสมาชิกในชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้และมีปัจจัยภายนอกที่ส่งเสริมทุนของชุมชนแล้ว ก็จะส่งผลให้ชุมชนพัฒนาทุนจากฐานเดิม เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ใหม่ ๆ ที่เอื้อต่อการสร้างชุมชนที่เข้มแข็งและยั่งยืน จึงควรตระหนักถึงความสำคัญของทุนชุมชนควบคู่กันไปกับการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยมีฐานทุนของชุมชนที่เข้มแข็งแล้ว ก็จะเอื้อให้เกิดการท่องเที่ยวที่ยั่งยืนโดยชุมชนมีส่วนช่วยในการฟื้นฟู อนุรักษ์ วิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนควบคู่ไปกับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมและนำไปสู่การพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืนต่อไป

ปาริฉัตร วงศ์พานิช (2546) ได้ศึกษาเรื่อง การจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติเพื่อการท่องเที่ยวเชิงนิเวศโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน : กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง ผลการศึกษาพบว่า วิธีการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติในป่าชุมชนเขาหัวช้างนั้น มีแนวทางการจัดทำที่สอดคล้องกับการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติในพื้นที่อนุรักษ์ โดยคณะกรรมการป่าชุมชนได้มีส่วนร่วมในการประชุมระดมความคิดเห็นเพื่อหาแนวทางร่วมกัน และได้ดำเนินการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติและมีการปรับปรุงตามข้อเสนอแนะของผู้เข้าร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ สำหรับระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดทำเส้นทางศึกษาธรรมชาติ ซึ่งประกอบด้วยคณะกรรมการป่าชุมชนฝ่ายบริหาร ฝ่ายประชาสัมพันธ์สถานีวิจัยและกลุ่มพัฒนาเขาหลักไก่อ่ แต่ละกลุ่มมีระดับการมีส่วนร่วมที่แตกต่างกันตามบทบาทและหน้าที่ความรับผิดชอบ ส่วนเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชน ประกอบด้วย (1) เงื่อนไขภายใน ได้แก่ การมีผู้นำธรรมชาติที่เป็นศูนย์รวมความศรัทธาและเป็นแบบอย่างที่ดีให้กับสมาชิกป่าชุมชน ความเป็นสังคมเครือญาติและการมีกลไกที่เอื้อให้สมาชิกในชุมชนได้มีการปฏิสัมพันธ์กันอยู่เสมอ นับเป็นเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการเข้ามามีส่วนร่วมและสมาชิกในชุมชนต่างมีความรู้สึกรู้สึกว่าป่าชุมชนเขาหัวช้างเป็นสาธารณสมบัติที่ต้องช่วยกันดูแลรักษา (2) เงื่อนไขภายนอก ประกอบด้วย การได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภายนอก ได้แก่ กรมป่าไม้ สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม ทำให้เกิดการจัดตั้งกลุ่มในการดูแลทรัพยากรธรรมชาติ เช่น กลุ่มดิน กลุ่มป่า กลุ่มน้ำและการเข้ามาศึกษาวิจัยของหน่วยงานต่าง ๆ ยังส่งผลต่อการมีส่วนร่วมด้วยเช่นกัน

อุดม พงศ์ศรีวัฒน์และคณะ (2544) ได้ศึกษาเรื่อง องค์การชุมชนสถานีวิจัยตะโหมดกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ผลการศึกษาพบว่า การดำเนินงานของสถานีวิจัยตะโหมด นับว่าประสบผลสำเร็จอย่างน่าพอใจ เนื่องจากการได้รับความร่วมมือ ร่วมใจจากรายกรในพื้นที่เป็นอย่างดี รวมทั้งหน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชน โดยอาศัย “วัด” เป็นจุดศูนย์กลาง แสดงว่าชุมชนในชนบทนั้นมีวิถีชีวิตผูกพันอยู่กับศาสนาอย่างแยกไม่ออก และการดำเนินการของสถานีวิจัยตะโหมด ดำเนินการในรูปแบบขององค์กรที่ไม่เป็นทางการ มีโครงสร้างที่ไม่ซับซ้อน การทำงานสามารถยืดหยุ่นได้มากกว่าหน่วยงานของรัฐ ซึ่งเป็นองค์กรที่เป็นทางการ มีกฎระเบียบที่ชัดเจนและเคร่งครัด ดังนั้น ข้อได้เปรียบในการดำเนินงานของสถานีวิจัยตะโหมด คือ สามารถดำเนินงานได้อย่างรวดเร็ว เพราะมีการลดขั้นตอนที่ยุ่งยากให้ลดน้อยลง อย่างไรก็ตามการดำเนินงานของสถานีวิจัยตะโหมด ยังต้องอาศัยความร่วมมือจากหน่วยงานของภาครัฐและเอกชนในพื้นที่ เนื่องจากหน่วยงานดังกล่าวล้วนมีศักยภาพสามารถสนับสนุนในด้านต่าง ๆ ซึ่งจะช่วยให้การดำเนินงานประสบความสำเร็จและยั่งยืน

ส่วนงานที่ศึกษาเกี่ยวกับหลักสูตรท้องถิ่นและการจัดการเรียนการสอนโดยใช้ป่าชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ ได้แก่ วิทยานิพนธ์ของสนทนญา เมืองสุข (2546) ศึกษาเรื่อง การมีส่วนร่วมของชุมชนกับโรงเรียนในการสร้างหลักสูตรท้องถิ่น : กรณีศึกษาเรื่องป่าของชุมชน ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง ผลการศึกษา พบว่า กระบวนการสร้างหลักสูตรท้องถิ่น ได้สร้างการเรียนรู้ในด้านต่าง ๆ ได้แก่ ด้านความรู้ความเข้าใจ ด้านทัศนคติ ด้านทักษะ ด้านการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและด้านอื่น ๆ ต่อบุคคลที่เกี่ยวข้องทั้งชุมชนและโรงเรียนตลอดจนนักเรียนที่ได้ผ่านการใช้หลักสูตร ส่วนของชุมชนเกิดผลการเรียนรู้ คือ ผู้เข้าร่วมในการสร้างหลักสูตรเกิดความเข้าใจตนเอง เกิดการทบทวนความรู้เก่า สร้างองค์ความรู้ใหม่ และได้เรียนรู้กระบวนการถ่ายทอดความรู้ วิทยากรรู้ความต้องการของชุมชนและโรงเรียนในการจัดการเรียนการสอนให้นักเรียนได้เรียนรู้สิ่งที่อยู่รอบ ๆ ตัว เกิดความภาคภูมิใจที่ได้รับคัดเลือกให้เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ เพราะหน้าที่นี้สามารถทำให้นักเรียนเกิดจิตสำนึกในการดูแลป่าได้ และสามารถสร้างวิทยากรของชุมชนเพิ่มขึ้นด้วย และชาวบ้าน โดยเฉพาะผู้ปกครองนักเรียนได้เรียนรู้เรื่องป่าของชุมชนจากการบอกเล่าของนักเรียน และถือว่าเป็นการสร้างความใกล้ชิดระหว่างโรงเรียนกับผู้ปกครองมากยิ่งขึ้น ส่วนของโรงเรียนเกิดผลการเรียนรู้ คือ (1) นักเรียนได้รู้จักตัวเอง บทบาทของตัวเองและท้องถิ่นของตัวเองมากขึ้น (2) ครูเข้าใจความสำคัญและเกิดทัศนคติที่ดีต่อหลักสูตรท้องถิ่น ได้เรียนรู้วิธีการวางแผนการสร้างหลักสูตรและแนวทางในการนำไปใช้จัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ และได้ค้นพบแหล่งความรู้ในท้องถิ่น และ (3) ผู้บริหารเห็นความจำเป็นและแนวทางการจัดการศึกษาแบบชุมชนมีส่วนร่วม สำหรับผลการเรียนรู้ของนักเรียนจากการทดลองใช้หลักสูตร พบว่า นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจตระหนักถึงความสำคัญของป่าไม้ ตลอดจนเกิดจิตสำนึกเกี่ยวกับความสัมพันธ์และความเกื้อกูลกันของชุมชนกับป่าไม้

นงลักษณ์ รักเล่ง (2547) ศึกษาเรื่อง การพัฒนาป่าชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้สำหรับเยาวชน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน : กรณีศึกษาป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอตะโหมด จังหวัดพัทลุง ผลการวิจัยครั้งนี้พบว่า ในการพัฒนาป่าชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้ เริ่มจากการสร้างหลักสูตรแหล่งเรียนรู้ป่าเขาหัวช้าง เพื่อให้วิทยากรหรือครูภูมิปัญญาในท้องถิ่นใช้ประกอบการจัดกระบวนการเรียนรู้ หลักสูตรดังกล่าวประกอบด้วยเนื้อหา 3 เรื่อง คือ ทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศป่า ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากป่า และการจัดการป่าชุมชน ผลจากการใช้ป่าเขาหัวช้างเป็นแหล่งเรียนรู้ พบว่าเยาวชนมีความรู้ ความเข้าใจและเจตคติที่ดีเกี่ยวกับทรัพยากรป่าไม้เพิ่มขึ้นและมีความพอใจแหล่งเรียนรู้ในระดับมาก สำหรับเงื่อนไขและปัจจัยที่เอื้อต่อการจัดทำแหล่งเรียนรู้ ได้แก่ ผู้ร่วมพัฒนาแหล่งเรียนรู้ต่างเคยมีประสบการณ์ในการทำงานที่มีลักษณะดังกล่าวมาแล้ว ทั้งในด้านการระดมความคิดเห็นและการเป็นวิทยากรและผู้

สื่อความหมายในเส้นทางศึกษาระบบชาติป่าชุมชนเขาหัวช้าง ส่วนเงื่อนไขและปัจจัยที่เป็นอุปสรรคต่อการจัดทำแหล่งเรียนรู้ คือ ภาระงานของผู้เข้าร่วมพัฒนาแหล่งเรียนรู้ทั้งภาระงานส่วนตัวและภาระงานในชุมชน

จริยาภรณ์ มาสวัสดิ์ (2548) ศึกษาเรื่อง การบูรณาการหลักสูตรท้องถิ่นเรื่องป่าของชุมชนโดยการมีส่วนร่วมระหว่างชุมชนและโรงเรียน กรณีศึกษาโรงเรียนประชาบำรุง ตำบลตะโหมค อำเภอตะโหมค จังหวัดพิจิตร งานวิจัยชิ้นนี้ได้ให้ความสำคัญต่อการจัดกระบวนการบูรณาการหลักสูตรท้องถิ่น โดยอาศัยการมีส่วนร่วมระหว่างชุมชน นักเรียน และอาจารย์โรงเรียนประชาบำรุง ผลการวิจัยพบว่า หลักสูตรท้องถิ่นประกอบด้วย 4 บท คือ ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับป่าในประเทศไทย ลักษณะป่าของชุมชนตะโหมค การใช้ประโยชน์จากป่าและการอนุรักษ์ ผลจากการบูรณาการหลักสูตรท้องถิ่นเรื่องป่าของชุมชน พบว่า ในส่วนของนักเรียนมีความรู้ ความเข้าใจเรื่องป่าของชุมชนเพิ่มขึ้น ในส่วนของครูเกิดการเรียนรู้เทคนิคการสอนมากขึ้น ค้นพบแหล่งความรู้ ในส่วนของวิทยากรได้เรียนรู้ในเรื่องการทำแผนการสอน การถ่ายทอดความรู้ มีความภาคภูมิใจ มีความมั่นใจในตัวเองมากขึ้น กล่าวพูด กล่าวแสดงความคิดเห็น ในส่วนของชุมชนได้ทบทวนความรู้สามารถนำความรู้เรื่องบูรณาการไปใช้ในการทำงานกับกลุ่มองค์กรต่าง ๆ มีความภาคภูมิใจในตัวชุมชน รู้สึกว่าชุมชนมีค่าที่เป็นแหล่งเรียนรู้และมีครูภูมิปัญญาสามารถถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ ให้เด็กได้ ส่วนปัจจัยและเงื่อนไขที่มีต่อกระบวนการบูรณาการหลักสูตรท้องถิ่นเรื่องป่าของชุมชน พบว่าปัจจัยที่เอื้อแบ่งออกเป็น 3 ส่วน คือ (1) โรงเรียน ได้แก่ การสนับสนุนจากผู้บริหาร นโยบายของโรงเรียน และปฏิสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนและชุมชน (2) ชุมชน ได้แก่ การเข้ามาขององค์กรต่าง ๆ และการรวมกลุ่ม และ (3) ผู้วิจัย ส่วนปัจจัยที่เป็นอุปสรรคในส่วนของครู ได้แก่ ภาระงานของครูผู้สอน ขาดความรู้เกี่ยวกับการบูรณาการ ทักษะคติของครูต่อชาวบ้าน และความไม่สามัคคีกันระหว่างบุคลากรในโรงเรียน ในส่วนของชุมชน ได้แก่ ภาระงานและเวลา

สำหรับงานวิจัยในพื้นที่ชุมชนเชิงเขาบรรทัด จังหวัดพิจิตร ได้แก่ งานของยงยุทธ ชูแว่น (2529) ศึกษาการดำรงอยู่ของวิถีการผลิตแบบ “ไร่เลื่อนลอย” ในหมู่บ้านเชิงเขาบรรทัด อำเภอกงหรา จังหวัดพิจิตร (พ.ศ.2518-2529) และงานวิทยานิพนธ์ของบรรเทิง ศิริมุสิกะ (2545) ศึกษาการผลิตของชุมชนเชิงเขาบรรทัดในจังหวัดพิจิตร ตั้งแต่การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชจนถึงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (พ.ศ.2439 - 2503) งานวิจัยทั้งสองชิ้นดังกล่าวทำให้เห็นพัฒนาการ การปรับเปลี่ยนในบริบทของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปของวิถีการผลิตภายในช่วงเกือบหนึ่งศตวรรษที่ผ่านมาของชุมชนเชิงเขาบรรทัดในจังหวัดพิจิตร จากเดิมที่ต้องพึ่งพิงธรรมชาติในรูปแบบของการหาของป่า ล่าสัตว์ การทำไร่เลื่อนลอยและต้องปรับเปลี่ยนไปสู่การทำเกษตรการค้า และต้องพึ่งพิงระบบเศรษฐกิจในปัจจุบันมากยิ่งขึ้น สามารถนำมาใช้ในการศึกษาเรื่องวัฒนธรรม

ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งสะท้อนภาพของสภาพภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ การเมือง สังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มน้ำทะเลสาบสงขลาได้ค่อนข้างชัดเจน

6.2 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ภาคใต้

งานวิจัยด้านวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ครอบคลุมในพื้นที่ภาคใต้มีค่อนข้างจำกัด งานส่วนใหญ่มักมองภาพรวมของชุมชนกับการจัดการทรัพยากร แต่ที่แฝงไว้ด้วยมิติทางวัฒนธรรมที่เป็นปัจจัยสำคัญก่อให้เกิดพลังในการพัฒนาและจัดการทรัพยากรท้องถิ่น เช่น งานของฉัตรทิพย์ นาถสุภาและพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์ (2540 : 39-84) เรื่องเศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ในอดีต งานของนฤมล หิญชีระนันท์ (2543 : 497) เรื่องชุมชนกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในภาคใต้ ที่เน้นการศึกษาสถานภาพการศึกษาในด้านนี้ และงานของวินัย สุกใส (2541 : 118-154) เรื่องภูเขา ทุ่งราบ และทะเล ที่เน้นวิถีแห่งความสัมพันธ์และการเปลี่ยนแปลงของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลา งานวิจัยที่กล่าวมาเห็นตรงกันว่า ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภาคใต้ ที่เป็นคาบสมุทรทอดยาวลงไปในตอนล่างของภาค มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อความเป็นมาของชุมชนภาคใต้ เมื่อเทียบกับภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชุมชนในภาคใต้มีลักษณะเปิดรับกับการติดต่อสัมพันธ์ รวมทั้งการทำมาค้าขายกับกลุ่มชนอื่น ๆ มากกว่า นอกจากนั้นชุมชนเล็ก ๆ ในภาคใต้มีวิถีการผลิตที่แตกต่างกันไป ตามเงื่อนไขของทรัพยากรธรรมชาติ เช่น บางชุมชนหาของป่า บางชุมชนก็ปลูกพืชผักผลไม้ ทำนาข้าว ทำการประมง ฯลฯ ชุมชนเหล่านี้มักพึ่งพาอาศัยและแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน จึงเป็นลักษณะพิเศษของหมู่บ้านภาคใต้ หรือที่เรียกว่า เป็นความสัมพันธ์แบบ “กลองเขา กลอนา กลอเล” หรือเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า “หมู่บ้านเหนือ หมู่ทุ่ง หมู่เล” ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้ชุมชนภาคใต้มีวัฒนธรรมชุมชนที่มีลักษณะเฉพาะและเหมาะสมกับสภาพของทรัพยากร

นอกจากนี้ มีงานศึกษาของฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ และคณะ (2536 : 18-19) ซึ่งทำการศึกษาชุมชนในป่าภาคใต้ พบลักษณะพิเศษของชุมชนบางแห่งว่าไม่ยอมจำนนต่ออำนาจภายนอก แต่ลักษณะพิเศษนี้อาจจะไม่มีในทุกท้องถิ่นภาคใต้ เนื่องจากความแตกต่างอันสืบเนื่องมาจากเงื่อนไขของวัฒนธรรมดั้งเดิมและพัฒนาการในด้านต่าง ๆ ประเด็นเกี่ยวกับลักษณะพิเศษของชุมชนในส่วนของการสืบทอดวัฒนธรรม ขนบประเพณี ความเชื่อ การปฏิบัติ และมีผลในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาคใต้ เป็นสิ่งที่ควรจะมีการศึกษาวิจัยเพิ่มเติม อาทิเช่น วิถีชีวิตที่ดำรงอยู่ตามหลักความเชื่อทางศาสนา ที่ส่งผลต่อแบบแผนการทำมาหากินและการจัดการทรัพยากร มีงานวิจัยอีกเรื่องหนึ่งที่ศึกษาในลักษณะใกล้เคียงกัน คือ งานของวิภา สุขพรสวรรค์ (2540:8-15) ศึกษาชุมชนรักษาป่าที่กาลอ อำเภอรามัน จังหวัดยะลา พบว่า ชุมชนกาลอ มีแบบแผนการดำรงชีวิตและ

การใช้ประโยชน์ในทรัพยากรบนพื้นฐานของศาสนาอิสลาม ที่มีความเชื่อว่าพระเจ้าคือผู้สร้างโลก ทรัพยากรธรรมชาติเป็นสิ่งที่พระองค์สร้างขึ้นมาเพื่อให้มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน ความเชื่อดังกล่าวส่งผลต่อพฤติกรรมและวิถีชีวิตของชนในชุมชนให้เป็นผู้ที่สันโดษ ใช้ชีวิตเรียบง่าย ไม่เบียดเบียนแย่งชิงกัน และร่วมกันวางระเบียบกฎกติกาในการจัดการทรัพยากร นอกจากนี้มีการศึกษาชุมชนดั้งเดิมในภาคใต้ที่มีภาษาวัฒนธรรมต่างไปจากผู้คนส่วนใหญ่ในสังคม เช่น การศึกษาชุมชนชาวกูย เป็นการศึกษาทั้งการวิเคราะห์เชิงชาติพันธุ์วิทยา-โบราณคดี และภาษาศาสตร์ รวมทั้งศึกษาด้านการใช้ทรัพยากร ภูมิปัญญาและความสัมพันธ์กับระบบนิเวศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อป่าไม้ในเทือกเขาบรรทัดเสื่อมโทรมลงมากเนื่องจากการลักลอบตัดไม้ และชุมชนชาวกูยได้รับผลกระทบโดยตรงจากความเสื่อมโทรม เช่น ทรัพยากรสัตว์ป่าลดลง น้ำในลำธารแห้งลง อันทำให้แหล่งอาหารของชาวกูยลดลงด้วย แนวโน้มของชาวกูยในอนาคตจึงถูกนำมาตั้งคำถามในการศึกษาวิจัยมากยิ่งขึ้น (เกศริน มณีสุนและพวงเพ็ญ ศิริรักษ์, 2546 : 62-67 ; อภรณ์ อุกฤษณ์, 2536 : 113-114, อ้างถึงใน นฤมล หิณชิระนันท์, 2543 : 509)

6.3 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในประเทศไทย

สำหรับงานวิจัยเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในระดับมหภาค ส่วนใหญ่มีการศึกษาในพื้นที่ภาคเหนือและภาคอีสาน อาจเนื่องมาจากพื้นที่ดังกล่าวมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ชนเผ่าต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์แนบแน่นกับธรรมชาติ และมีความโดดเด่นทางด้านภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่น รวมทั้งภาคเหนือเป็นภาคที่มีทรัพยากรป่าไม้จำนวนมาก และมีการบุกเบิกและการใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเป็นระบบมาก่อนภาคอื่น ๆ ทำให้นักวิชาการ นักพัฒนา รวมทั้งหน่วยงานของรัฐ ให้ความสนใจศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาเกี่ยวกับระบบนิเวศของชาวไทยภูเขาเผ่าต่าง ๆ ดังนั้นจึงขอนำงานวิจัยที่เสนอรูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในมิติวัฒนธรรมชุมชนในพื้นที่ภาคเหนือและภาคอีสาน คาดว่างานดังกล่าวสามารถนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้เป็นอย่างดี

งานวิจัยของอานันท์ กาญจนพันธุ์ และมิ่งสรรพ ขาวสอาด (2535 : 271,297) และ เอนก นาเคบุตร (2536) ศึกษาพื้นที่ภาคเหนือตอนบนและวิถีชีวิตวัฒนธรรมชุมชนของชาวเขาแต่ละเผ่า พบว่า คนสามารถอยู่ร่วมกับป่าได้ในเชิงที่เกื้อกูลต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูระบบนิเวศด้วยการอาศัยกฎเกณฑ์ตามประเพณี ซึ่งมีพื้นฐานอยู่ในอุดมการณ์เกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผี และกฎเกณฑ์ของสิทธิตามธรรมชาติที่ถือว่ามนุษย์น่าจะมีสิทธิในการใช้แรงงานของตนหาเลี้ยงชีพเพื่อ

ความอยู่รอดได้ตามอัตภาพ ทั้งนี้จะต้องคำนึงถึงองค์ประกอบที่สำคัญ คือ (1) การปรับฐานความคิด ความเชื่อ และระบบคุณค่าที่สืบสานตกทอดมาให้เหมาะสมกับสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง (2) การสร้างเวทีการเรียนรู้ และการวิเคราะห์ทางเลือกที่เหมาะสมกับการจัดการ การใช้ พิทักษ์และฟื้นฟู ดิน น้ำ และป่า ได้อย่างสอดคล้องกับนโยบายรัฐ และศักยภาพและปัญหาที่ดำรง อยู่ของแต่ละชุมชน (3) การจัดตั้งและพัฒนาองค์กรชุมชนขึ้นมาเป็นแกนกลางในการจัดการร่วมกัน ตลอดจนการเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายขององค์กรชุมชนที่ร่วมกันดูแลรักษาป่าชุมชนแต่ละป่าหรือ กลุ่มน้ำย่อยแต่ละแห่ง

การศึกษาภูมิปัญญาพื้นบ้านของชาวกะเหรี่ยงในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มีผู้ศึกษา หลายท่านด้วยกัน เช่น ชูลิทธิ ชูชาติ (2538) ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539) และยศ สันตสมบัติ (2539 : 3-15) มีความเห็นสอดคล้องกันว่า ภูมิปัญญาพื้นบ้านของชาวกะเหรี่ยงในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยพิจารณาจากแนวคิด พิธีกรรม และความรู้ของชาวบ้านที่มีความสัมพันธ์กับระบบการผลิต วิถีการดำรงชีพ ที่แสดงออกในลักษณะของการพึ่งพิง ความเคารพ ความกลัว และความสำนึก ในบุญคุณของธรรมชาติ พบว่าชาวบ้านมีการรักษาและถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านของตนเองเพื่อ กล่อมเกลาคนรุ่นหลัง นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชน เนื่องมาจากการปรากฏตัวของ อำนาจรัฐในรูปของโครงการพัฒนา ตามด้วยการเข้ามาของระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ส่งผลต่อ การเปลี่ยนแปลงทางความคิดและมโนทัศน์ของชุมชนที่มีต่อสิ่งแวดล้อม ตลอดจนความสัมพันธ์ ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ อันส่งผลต่อเนื่องถึงระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในที่สุด แต่ ท่ามกลางพลวัตดังกล่าวชุมชนกะเหรี่ยงภายใต้การปลูกเร้าของขบวนการวัฒนธรรมชุมชน ได้มีการ ตอบโต้ต่อสิ่งที่มากระทบ มีการปรับตัวเพื่อใช้รากฐานทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็งเพื่อคงไว้ซึ่งภูมิ ปัญญาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ฉลาดชาย รมิตานนท์ อานันท์ กาญจนพันธุ์ และสันธิตา กาญจนพันธุ์ (2536) ได้ อาศัยบทเรียนจากการศึกษาชุมชนภาคเหนือกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ เพื่อเสนอแนวคิดในการ ศึกษาป่าชุมชนว่า จะต้องคำนึงถึงมิติต่าง ๆ โดยเฉพาะมิติทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นหลักการพื้นฐาน ของการศึกษาป่าชุมชนโดยมีลักษณะสำคัญ 6 ประการ คือ (1) การมองความสัมพันธ์ระหว่างส่วน ต่าง ๆ ของชีวิตและธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวม (holistic approach) โดยไม่จำกัดอยู่ที่ด้านใดด้าน หนึ่งเพียงด้านเดียว เช่น มองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียว กัน ที่ไม่อาจแบ่งแยกออกพิจารณาได้เด็ดขาดจากกัน เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งชีวิตทาง วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ของสังคม (2) การเน้นที่วิถีคิดหรือระบบคิด ว่ามีความหลากหลาย และซับซ้อน เป็นลักษณะสำคัญของการมองแบบองค์รวม ดังนั้นความคิดที่ว่าคนกับป่าอยู่ด้วยกัน ได้ หรือสิทธิของชุมชนจึงไม่ใช่ค่านิยม แต่เป็นวิถีคิดและทางเลือกที่วางอยู่บนเงื่อนไขของการยัง

ชีพและความสัมพันธ์กับธรรมชาติแบบยั่งยืน (3) การศึกษาจากมุมมองของผู้ถูกศึกษา ในที่นี้หมายถึงวิธีคิดหรือมุมมองของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นช่องทางสำคัญเบื้องต้นในการทำความเข้าใจต่อปัญหา เพราะวิธีคิดของชาวบ้านนั้นถือว่เป็นการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่ได้ผ่านการตรวจสอบและผ่านการพิสูจน์ในสภาพความเป็นจริงมาเป็นเวลานาน จึงสามารถเป็นพื้นฐานหนึ่งของการศึกษาได้ (4) การให้ความสำคัญกับเรื่องของอุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ต่าง ๆ ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคมและมนุษย์กับธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องการนับถือผีหรือข้อห้ามและความเชื่อเรื่องความอุดมสมบูรณ์และการยังชีพ (5) การมองในแง่ของการผลิตซ้ำทางอุดมการณ์ (ideological reproduction) หมายถึงการปรับเปลี่ยนแปลงไป เช่น การใช้วิธีคิดว่าด้วยเขตอุทยาน เป็นพลังในการต่อต้านการทำลายป่าในปัจจุบัน (6) การเห็นว่ามนุษย์มีศักดิ์ศรีและมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะใช้แรงงานเพื่อการดำรงชีพของตน ด้วยการแสดงออกทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ความเป็นชุมชนในการรวมตัวกันเพื่อรักษาป่า

งานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในภาคเหนือ อีกลักษณะหนึ่ง คือ การศึกษาบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการนำเอาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมาใช้ในการพัฒนาชนบทตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1980s เป็นต้นมา งานในยุคแรกเน้นด้านการพัฒนาการเกษตรเพื่อช่วยเหลือกลุ่มคนที่ยากจนในชนบท ต่อมาเมื่อปัญหาความยากจนมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับความเสื่อมโทรมของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมมากขึ้น องค์กรพัฒนาเอกชนจึงหันมาให้ความสนใจปัญหาทรัพยากรธรรมชาติ ที่เป็นที่ยังพิงของวิถีชีวิตชนบท ควินน์ (Quinn, 1997) ได้ศึกษาบทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในการสนับสนุนการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนที่อยู่ชายป่า ทั้งนี้โดยใช้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมาเป็นอุดมการณ์ในการต่อสู้เพื่อสิทธิในที่ดินทำกินในเขตป่า โดยพยายามชี้ให้เห็นว่าสิ่งแวดล้อมเป็นที่ยังพิงของชีวิตชาวบ้าน เมื่อยุคของการแย่งชิงทรัพยากรทวีความเข้มข้นขึ้น องค์กรพัฒนาเอกชนมีบทบาทร่วมกับชาวบ้าน ในการช่วยปกป้องทรัพยากรป่าไม้ของท้องถิ่นไม่ให้ถูกบุกรุกจากนายทุนผู้มีอิทธิพล บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในระดับหมู่บ้านโดยใช้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จึงมีความเด่นชัดอย่างมากในภาคเหนือ

งานวิจัยเกี่ยวกับชุมชนและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสาน มีการศึกษาในลักษณะใกล้เคียงกัน เช่น สุริยา สมุทรคุปต์และคณะ (2536) รายงานว่า ชาวบ้านในชนบทมีกลไกการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของตนเอง โดยเฉพาะพิธีกรรมทางศาสนาหรือประเพณีการทำบุญเลี้ยงผีมีบทบาทสำคัญในการรักษาป่าไม้ ต้นน้ำลำธาร พื้นที่สาธารณะและแหล่งน้ำของชุมชน อย่างไรก็ตามเมื่อชุมชนหมู่บ้านเปลี่ยนแปลงไป ชาวบ้านได้พัฒนากิจกรรมความร่วมมือแบบใหม่ขึ้น เช่น ความร่วมมือในการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กองทุนหมู่บ้าน (ธนาคารข้าว

สหกรณ์หมู่บ้าน กองทุนหมุนเวียน) เป็นต้น ซึ่งช่วยให้ชุมชนสามารถปรับตัวและเผชิญกับปัญหาใหม่ ๆ ที่หมู่บ้านต้องเผชิญในยุคสังคมเปลี่ยนแปลง ดังนั้นหมู่บ้านจึงมีบทบาทใหม่ในฐานะหน่วยที่ทำหน้าที่ในการจัดการเพื่อหลอมพลังในชุมชนเพื่อให้เกิดความร่วมมือและการพึ่งตนเอง

บุญยงค์ เกศเทศ (2539) ได้ศึกษาการจัดการป่าปู้ตา หรือคอนปู้ตา ซึ่งเป็นป่าที่มีประวัติความเป็นมาอันยาวนาน และเป็นที่อยู่ของคนทั่วไป พบว่า ป่าปู้ตาทั้งพื้นที่และต้นไม้เป็นกรรมสิทธิ์ของชุมชนที่จะใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยอาศัยความเชื่อในเรื่องผีปู้ตาเป็นกลไกจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพลังเหนือธรรมชาติ โดยผ่านพิธีกรรมการเลี้ยงผีปู้ตา ซึ่งมี “จ่า” เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม ป่าปู้ตานอกจากจะเป็นสัญลักษณ์ของความเคารพ และความเชื่อในผีบรรพบุรุษแล้ว ยังเป็นแหล่งทรัพยากรที่ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์ได้ เช่น การเข้าไปเก็บหาพืชพันธุ์สัตว์ ไม้ และการตัดไม้เพื่อใช้ในการซ่อมแซมหรือก่อสร้างอาคารณะสมบัติ เป็นต้น การจะนำทรัพยากรต่าง ๆ จากป่าปู้ตาไปใช้ประโยชน์ชาวบ้านจะต้องกล่าวคำขออนุญาตจากผีปู้ตาเสมอ มิฉะนั้นชาวบ้านเชื่อว่า จะได้รับการลงโทษจากผีปู้ตาในรูปแบบต่าง ๆ ดังนั้นระบบความเชื่อได้เข้ามาเป็นหลักในการควบคุมจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอย่างเห็นได้ชัด

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องจะเห็นได้ว่า การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ดังกล่าว ได้สะท้อนให้เห็นภาพของชุมชนที่มีศักยภาพในการจัดการด้วยความร่วมมือและการพึ่งพิงกันของชาวบ้าน อีกทั้งมีความเชื่อมโยงกับภูมิปัญญาดั้งเดิมที่ยึดหลักของความเชื่อในท้องถิ่นเป็นแกนด้วย อย่างไรก็ตามศักยภาพของชุมชนได้ถูกทำให้อ่อนแอลง ด้วยการพัฒนาของรัฐที่เน้นการรวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจ และการสนองตอบนโยบายของรัฐเป็นหลัก โดยไม่คำนึงถึงบริบทของท้องถิ่น โดยเฉพาะบริบทด้านวัฒนธรรม ทำให้ชุมชนถูกแย่งชิงอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติซึ่งชุมชนมีมาแต่เดิม การพัฒนาตามแนวทางวัฒนธรรมชุมชนได้เคยช่วยฟื้นฟูศักยภาพของชุมชนโดยอาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่น การจัดองค์กรชุมชนเพื่อสร้างพลังทางสังคมของชาวบ้านและขยายตัวเป็นเครือข่ายการเรียนรู้และเครือข่ายองค์กรชุมชน เพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน โดยประสานให้เกิดการร่วมมือร่วมใจ และแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์ของชาวบ้าน เพื่อให้เกิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่ชาวบ้านมีส่วนร่วมและมีสิทธิในการกำหนดแนวทางการจัดการ สอดคล้องกับความต้องการของชุมชน การพัฒนาตามแนวนี้ยังคงปฏิบัติอยู่ในหลายชุมชนทุกภูมิภาคของไทย